

1992 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՄԱՌԱՔԷՅԻՆ ՊՆԱՏՐԱՅՄԱԾՈՒՄԻ ՌԱԶՄԱԲԱՐԱԲԱՐԱԿԱՆ
ՎԱՐՑՆԵՐԻ ԸՆԻՐՁ *

Մ. Ա. Հարությունյան

Արցախյան ազատագրական պայքարի մասին գրող հեղինակները ներկայացրել են հայ մարտիկների սխրագործությունները և մեր ժողովրդի լավագույն զավակների ջանքերը հաջողության հասնելու համար: Սակայն, 1992թ. ամառային արտոնբազմափուլի իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ներքին իրավիճակի վրա վճռորոշ նշանակություն են ունենում արտաքին և ներքին քաղաքական գործոնները: Սույն հոդվածի նպատակն ինչպես ռազմական, այնպես էլ այդ գործոններից մի քանիսի քննությունն է:

Պարտադրված հրադարարը, որը ձեռնառու չէր Ադրբեյջանին, միանգամայն համապատասխանում էր պատերազմող կողմերի ուժերի հավասարակշռությանը: Սակայն այն խախտվեց, երբ 1992 թ. մայիսի վերջերին ու հունիսի սկզբներին Ռուսաստանն Ադրբեյջանին հանձնեց մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք, ըստ ժամանակի մամուլի՝ «առնվազն 150 տանկ, 120 ՀՄ, 170 ՋՏ», մոտ 150 ավիանետ, 90 զենիթահրետանային կայանք, ՍՈՒ-25 և ՄԻԳ տեսակի ինքնաթիռներ»: Միաժամանակ, Ադրբեյջանում տեղակայված ռուսական բանակի զորաստեղծի զինվորների ու սպաների համար ստեղծվեցին որպես վարձկաններ մարտական գործողությունների մասնակցելու բոլոր պայմանները: Այս ամենը, ըստ այդ նույն աղբյուրի, Ադրբեյջանին թույլ տվեց կտրուկ փոխել իրավիճակը դարաբաղական ռազմաճակատում [1]:

Դրա օգուտն է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ ադրբեյջանական բանակը, մի շարք խոշոր քարտուղյություններից հետո, ի վիճակի չէր յայնամպևալ ռազմագործողություններ վարել: Ադրբեյջանի ներքաղաքական ճգնաժամն էլ քիչ էր նպաստում ադրբեյջանական բանակի մարտունակության բարձրացմանը, այդ ուղղությանը ձեռնարկվող հետմոռվադան քայլերով հանդերձ: Ըստ ադրբեյջանցի մի հեղինակի, ադր օդերի անդիս վկայում էր, որ ադրբեյջանական զորքերը անհամարժեք էին իրենց խաժանադարությունից [2]: Թե նման պայմաններում ինչպե՞ս կարող էր Ադրբեյջանի բանակը ծրագրել եւ իրականացնել Հախում խանի ու Մարտակերտի շրջանները բռնազավթելու ռազմագործողությունը, ադրբեյջանցի հեղինակը ծգտում է չափադաճական, որ չիչառտակի 4-րդ քանակի Գանձակում տեղակայված մոտոհրաձգային դիվիզիայի դերը, որի զինուժն էլ վճռական պահին փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը հօգուտ Ադրբեյջանի:

Ինչ պատահեց հանկարծ, որ 1992թ. մայիսի 15-ին Տաքքնդում ստորագրված կոնվենիով անվտանգության հաստատագրի հիմնադիր-անդամներից մեկը՝ Հայաստանը, հանկարծ հայտնվեց ոչ նախանձելի վիճակում, ինչը քնականաբար, քաղաքաբար անդրադարձավ ԼՂՀ ռազմարարարական դրույան վրա: Կտահել կարելի է, եւ դա է հուշում նաեւ Հայաստանում Ռուսաստանի առաջին ղեկավար, պատմագիտության դոկտոր Վլադիմիր Ստոլպիշինը, որ Շուշի-Լաչին ռազմագործողությունների շարքը Ռուսաստանի (եւ ոչ միայն Ռուսաստանի) համար տե՛ս անսկելալ էր: «Մոսկվային շատ չարացրեց դարաբաղցիները կողմից Հարաբաղի վաղնջական հայկական քաղաքի Շուշիի ազատագրումը մայիսի 9-ին, երբ խորհրդային իշխանության տարիներին թուրքացվել էր եւ մշտապես հրետակոծում էր ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտը, - գրում է Վլ. Ստոլպիշինը, եւ ապա շարունակում, - կողիքոյան դիվանագիտությանը դուր չէլավ նաեւ դրան հաջորդած Հայաստանի եւ ԼՂՀ-ի միջեւ Լաչինի միջանցքի բացումը, որը «կարմիր Բրդստանի» հետ կապված խորամանկ խաղաղավարչների արդյունքում վերագվել էր 1930 թվին: Մոսկվան կարելիցանքով վերաբերվեց այդքան կարևոր ստրատեգիական դիրքերի կորստյան առթիվ Բաքվի քաղաքացրած վայնատունին, միաժամանակ արտահայտեց իր անհամաձայնությունը Հայաստանի հետ ստանձնամեծ Նախիջևանի շրջանների վրա «գինված կազմավորումների հարձակման» հետ, ճիշտ է՝ վերապահությամբ, «եթե դա իրականում տեղ է գտել» [3]: Ի ղեկ, Մադարակի մերձակա քաղաքներին շուրջ Ադրբեյջանի բարձրացրած ազդուրը, կործրի թորթոքումը հետապնդում էին մեկ

* Աստղանիշով նշված բոլոր աշխատանքները զեկուզելու են «Լեխտտադդ գիտնակոնների II գիտաժողովում»: Ստեփանակերտ, ապրիլ, 2007թ.:

նպատակ՝ հավանաբարության մեջ ներդաշնակել նաև Թուրքիային: Դրան էին նպատակամիտված այդ երկրի լայնքը՝ սկսած դիվանագիտական-քաղաքական ձեռնարկումներից, վերջացրած անմիջական առաքարտույթ օգնության առաքմամբ: Հայերի համար անքարտեղաստ պայմաններում, մասնավորապես, որ մայիսյան իրադարձությունները միջազգային հանրության եւ տնտեսությունների ղեկավարների կողմից դիտվում էին որպես Ադրբեյջան-Հայաստան հակամարտություն, ուստի այդ համատեղմանում էլ չարդիվում տարածքային ամբողջականության գաղափարը, ի դեպ, որին իրենց հակամարտությունն էին փորձում ցուցաբերել տնտեսությունները, հակառակորդի ճամբարում տնդագլխին նախապատրաստվում էին փոխվրձի:

1992թ. հունիսի առաջին տասնօրյակում նկատելիորեն ակտիվացան հակառակորդի գործողությունները ԼՂՀ սահմանագծի ողջ երկայնքով: Հնավավայրերի իրադարձությունները հանգեցրին գուցաեռ, նաև ուժեր եւ միջոցներ 1, քննարդնացնում դարաբաղա- աղբյուրական գինված կազմավորումների շվման գծում:

«Արդեն ավարտին էր մոտենում գլխավոր հարձակման պլանի նախապատրաստությունը,- գրում է Վերոնիկա Չ. Սուրբանյանը - Թեև ամեն ինչ կախված էր ռազմագործողության կայծակնային առաքարտույթ իրականացումից, ուշադրությունը չէին փոխում նաև մարտերը: Իսկ առաջին հերթին բնական Պերմանյի (իսկ) Շահումյանի - Մ. Հ.) ուղղությամբ լրացուցիչ ուժեր կուտակվում ռազմավորություն չտալու համար պետք է գործողություններ տարվեին նաև մյուս ուղղություններում» [4]:

Այս թե ինչու հակառակորդի չդադարող հարձակումների հետևանքով լարված իրավիճակում էր հայտնվել Մարտակերտի ճակատը, հատկապես Չայլու, Թալիշ, Մարաղա, Կարմիրտալիսի և Մարտակերտ բնակավայրերի շրջանում: Ըստ երեւոյթին, ԽՊՈՒ հրամանատարությունը տեղյակ էր հակառակորդի նախապատրաստություններին եւ լայնածավալ հարձակման անցնելու մտադրությանը: ԽՊՈՒ հրամանատարի հունիսի 8-ի հաղորդագրությունում ծանուցվում էր. «Արդեն երկու օրերի ընթացքում նկատվում են հակառակորդի գրահատման հաշվարկ կուտակվումներ թուր ուղղություններում. Միր-Բաշիի կողմերում՝ Մարաղայի ուղղությամբ՝ 8 տանկ, 10 ՀՄՄ-2, «Կայա» կախնք, Փափրակենդում՝ Մարտակերտի ուղղությամբ՝ 4 միավոր, Ասկերանի ուղղությամբ՝ 12 միավոր, Ասիլիկ-Կար-Կար կուտակվում հատվածում՝ 10 միավոր, Կարմիր-շուկայի ուղղությամբ՝ 3 միավոր, Կարմիր- ուղղությամբ՝ 4 միավոր գրահատմանից, ավելի վաղ գրահատմանից կուտակվումներ են նկատվել Կուրադուի շրջանում՝ միջանցքի ուղղությամբ» [5]:

Մակյան, ըստ Չայլույթին Սուրբանյանի, ամեն ինչ սկսվեց 1992 թ. հունիսի 2-ին Քեյսաբաղից, որտեղից աղբյուրական բանակը ուշադրություն շնորհ հարձակում էր ձեռնարկել, մինչդեռ ինքնական հարձակո՞ր նախապատրաստվում էր հասցնել հունիսի երկրորդ կեսին [6]: Այդ հարձակումը կասեցվեց՝ «Ինչ ավելին, Մարտակերտի շրջանի Նարեշտար գյուղի ուղղությամբ հակառակորդական անցնելով, Հայերի ու Վրացի ինքնապաշտպանական ջոկատներին նույն օրը հաջորդեց ճնշել մոտ 10 թշնամական կրակակետ: Մակյան լրացուցիչ ոչ մի միջոց չձեռնարկելով Մարտակերտում պահակաւորներ թողնելու եւ դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ, հայ մարտիկները շարունակեցին դեպի Մարտակերտ գյուղը, որը, սակայն, չհաջողվեց վերահսկողության տակ առնել [7]: Իսկ դա աղբյուրների հեղինակը մեծ հաղթանակ է համարում եւ այդ խախտում հիմքի վրա դիմում իր հետագա պոետոսոսությունները: Այդուհանդերձ, կարծում եմ, նրա առաքարտած մի քանի հարձակումն անդադարաւորապէս կարգույթուն կմտնի մեր պատկերացումներում: «Գլխավոր շտաբից ցուցում տրվեց,- շարունակում է նա,- որ Քեյսաբաղի ուղղությամբ, ինչ գնով էլ լինի՝ մարտերը պետք է ընդլայնվեն, միաժամանակ՝ Պերմանյի կողմում՝ Ն. Սաղիզովի 3-րդ հատուկ մոտոհրձագային թիկաղը պետք է վճռական ռազմագործողություն սկսի, ինչն ազդանշան կլինի համընդհանուր օմնրազգիս սկսելու համար...»: Այս անգամ արդեն ինքն իրեն չհակառակորդ աղբյուրականական բանակի անկազմակերպվածության ու ցածր մարտունակության հարցում, նա խոստովանում է, որ «մեր միակ հույսը հրետանու դիպուկությունն էր: Վճռական մարտերում մեզ փրկողը եւս այս առավելությունը եղավ...» [8]:

Հունիսի 12-ի օրվա երկրորդ կեսին, ԼՂՀ սահմանամերձ շրջաններում կուտակված հակառակորդի կազմավորումները, մեծաքանակ զրահատմանից, հրետանու եւ ռազմաօդային ուժերի աջակցությամբ, լայնածավալ հարձակում ձեռնարկեցին ռազմաճակատի ողջ երկայնքով: Ճնշում ծանրության կենտրոնը տեղափոխված էր հատկապես Ասկերանի, Մարտակերտի, ապա եւ Շահումյանի շրջանների ուղղությունները:

Ասկերանի ճակատում հակառակորդը հարձակվեց երեք՝ Ասկերան ավանի, Խանաբաղի ու Նախիջևանիկի ուղղություններով: Հարձակմանը նախադրեց ինտենսիվ իրադարձությունային նախապատրաստությունը, կրակի տակ պահելով հատկապես Խոջալու-Ասկերան խճուղին՝ շրջակայքի պաշտպանների օգնությամբ հասցնել խափանելու նպատակով: ՍՈՒ-24 ինքնաթիռով ժնդկված ինքն ինքն, Նորազոտ գյուղերը, Ասկերան ավանը եւ ԽՊՈՒ մարտիկների պաշտպանական դիրքերը: Հակառակորդը մարտի էր նետել մեծաթիվ կենդանի ուժ եւ տեխնիկա, ըստ

14.05-ին Ճահումյանում դրույթները կրիտիկական է. հակառակորդը հարձակվում է բոլոր ուղղություններով: ԽՊՈ-ի շտաբի ցուցումով Ճահումյանի ինքնապաշտպանական ջոկատները պիտի ներառվեն Ա. Տեր-Թադևոսյանին:

Այս կկատարվող տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ հակառակորդի հաջողության գաղտնիքը գերակշռող կենդանի ուժի ու ռազմական տնխնիկայի, ինչպես նաև պատերազանը վարելու դժանդության ու անողորմության մեջ էր:

Հունիսի 15-ի ժամը 8.00-ին ստացված մի հաղորդագրության մեջ կարդում ենք. «Օգնությունը յիստով: Հունիսի 14-ին, ժամը 21.30-ին ինքնապաշտպանության շտաբը թողնել Գյուլիստանը: Ասթուրյ ընկալությունը էվակուացիայի է լեռնագագաթների վրայով, գաղիքատեղերով: ԼՄԶ հետ լեռան գագաթն ենք հանել 2 ԱՄԴ-2, 1 ԱՄ-21 եւ 1 S-72, քերել ենք փամփուշտների օպերատիվ պաշար: Իսկ ռազմավարների եւ արկերի այն մասը, որը հնարավոր չէր հանել, պայթեցվել է: Լրդուստների մասին տեղեկությունները մոտավոր են. գոնվել է 20 մարտիկ եւ 50 խաղաղ բնակիչ: Թվերը ճշտվում են: Հակառակորդի կորուստները՝ 200 սպանված, խլիվել է 4 տանկ, 10 ԱՄԴ եւ 2 ՌՏԲ: Մանրամասը գեկուցաղել կորուստիկի առաջիկա օրերին: Մեր վճիռը՝ հիմնավորվել Մարտակերտի շրջանի սահմանագլխի մոտակայքում եւ սկսել պարտիզանական պատերազմ:» Ե. ՄԵՐԴԱՅԱՆ, Ս. ՍԱԼԱՅԱՆ:

Մյուսը ստորագրությանը մեծ մի հաղորդագրություն կա՝ արձանագրված ժամը 9.50-ին: «Մեր պարտն ենք համարում գեկուցել մի ծեղրող հակառակորդը գրահատելնիկայի ուժեղ թեւային հարվածով ուզում է Գյուլիստանի բարձունքներից շրջապատել եւ ոչնչացնել Թալիշ, Չայլու, Աստաղիս, Տոնաշեն գյուղերը: Ճահումյանից դուրս եկածները չիզիկապես հյուժված են: Մեծամասնությունը էվակուացիայով է գաղված: Առաջարկվում է ուժեղացնել Թալիշի ուղղության պաշտպանությունը եւ ստեղծել հակառակակային ռեզերվ հակառակորդի հարձակման կասեցման ու նրա շրջապատման համար» [16]:

Հակառակորդի հրամանատարությունն իր հաշվարկները կառուցել էր այն հիմքի վրա, որ Ճահումյանի շրջանում գրեթե քաղակալում էին հակառակակային գեկներն ու մարտական տնխնիկան: Շրջանը պաշտպանող 5 ջոկատի եւ Հատուկ գնդի (ընդհանուր առմամբ՝ 429 մարդ) սրամարդության տակ կար ընդամենը 1 տանկ, 2 ԱՄԴ, մի քանի հրանոթ եւ 2 ԱՄԴ-21 «Գրադ» կայանք: Իսկ հակառակորդը հարձակման էր հանել միայն 8 տանկայից ավելի մարտական տնխնիկա. միայն մեկ ուղղությունում գործում էր 5-6 «Գրադ» կայանք, գումարած օդուժի եւ երևանում չդադարող հարվածները [17]:

Ճահումյանի անկումը ղեկնու առեղծված է մնում. այն խոր ուսումնասիրության կարիք ունի: Պատճառները, օբյեկտիվության ու առաջի տրամաբանության հիմքի վրա, վերհանելու փորձեր, քստ երևույթին, դեռ չեն ձեռնարկվել: Հաշվի առնելով խնդրի բարդությունն ու խճողվածությունը, ինչպես նաև նրա քաղաքական երկաթատեղ շահարկումները, հեղինակները հիմնականում շրջանցել են այն, իսկ լավագույն դեպքում մեկ կամ մի քանի պատճառները շուրջ ծավալվել երբեքն տուրք տալով ծաղիկներությանը: Այսպես, Բ. Ուլուբաբյանն ամբողջ մեղքը քարդում է << ղեկավարների վրա, ինքրվել է միջի այլոց, անկարելելով նաեւ միջազգային խարդավամքների, ներքին անհամաձայնությունների ու այլնի մասին: «Ըստ թղթակիցների տեղեկությունների համաձայն՝ թուրքերի գործակալությունները հաշվական բնակավայրերը նվաճում էին՝ համարյա առանց իրոյ դիմադրության հանդիպելու»¹⁸, գրում է Բ. Ուլուբաբյանը եւ շարունակում: « Եվ, իսկապես, մի՞թե մեկ օրվա ընթացքում հնարավոր էր այդքան կորուստներ տալ... Թե՛ պաշտպանություն չի եղել ընդհանրապես: Բայց չէ՛՝ որ Շուշին ու Լաչինն ազատագրելուց հետո, ավելի քան մեկ ամիս, բոլոր վանատնները միաբերան այդ էլին ասում, որ թուրքերն անընդհատ տնխնիկայի ու զորքի մեծ կուտակումներ են անում սահմանամերձ վայրերում, ամբաբաղելով իրենց դիրքերը՝ թուրք թեւկայություն են հետացնում դեպի հանրապետության խորքերը: Այս ահազանգներն ինչո՞ւ՝ նկատի չեն առնվել, ինչո՞ւ՝ պատասխան քայլեր չեն արվել, չի ամրապնդվել պաշտպանությունը [19]: Երկրամասի պատմության հարցերն ուսումնասիրող Գ. Հակոբյանն ու էլ. Հովսեփյանը գտնում են, որ «քաղաքական ինտրիգների արդյունքում ընկավ Հյուսիսային Արցախը: Յավարի է խտատվանել, որ չափապես պարտավելի դեր է խաղացել Հայաստանի ղեկավարությունը» [20]:

Նեոտ փոխադարձ մեղադրանքները հնչեցին միմյանց հառցեին: Ճահումյանի շրջանի պաշտպանության պատասխանատուները մեղադրում էին << ղեկավարությանը, ԼՂՀ ԽՊՈ-ի շտաբը մեղադրում էր Ճահումյանի շրջանային շտաբին ու հրամանատարությանը դիմադրություն չկատարելու համար, իսկ վերջինս՝ ի ղեկն Ե. Մեղրյանի՝ ԼՂՀ ԽՊՈ-ի շտաբին... Ճահումյանի ԽՊՈ-ի ղեկավար Ե. Մեղրյանը մի հարգապարտում այն միտքն արտահայտեց, որ «իր հայրենիքի կորուստը սպանաբարությանն պարտություն է եղել, վերին ղեկավարության անգլիարության պրոյեկտ...»: «Ճահումյան ընկել է մարտնչելով, սակայն քանի որ նրան պահանջվող օգնությունը չեն հասցրել, պարտությունը պիտի վերագրել ԼՂՀ ռազմական շտաբին: Միանշեղ վերջինս տարածել է այն կարծիքը, թե Ճահումյանցիները չեն կռվել, պարզապես հանձնել են իրենց հողը, դատավիրներ են, նույնիսկ

դավաճաններ» [21]: «Նոյնականի մեծամասնությունը Ապրելյանի անսպառնալիք հաջողությունը ճշտությանի եւ Մարտակերտի շրջաններում բազառապես պայմանավորում է, կամ ռուսական սպառազինության անհամալսի բաշխման կամ էլ Գանձակում տեղակայված 23-րդ դիվիզիայի ռազմական տնիսնիկաի եւ ինչ որակալ մասնագետների ներգրավման գործոններում [22]:

Միջազգային իրադրության փոփոխությունը հոգրոտ Աղդրնյանի: Դուչիի ու Ալիստորոսյանիօք ինքը Աղդրնյանը օրիկ կեակաը բնորնկնլ րօրիկն ու ինկնկաիկ ռադրոսյան

Անշուշտ, ոչ պատահականորեն ճնշումը սկսվեց հենց Արցախից, որը Հայաստանի կենսական շահերի կիզակետն էր... Այդ հետո, երբ Արցախում հակառակորդը համառ դիմադրության հանդիպեց եւ ակնհայտ էր իմնախնդիրը գեներլ ուժով լուծելու Աղբրեյանի նորոշումը՝ կիլանդությունների արկածախնդրության ծախսերում, աղբնիսիյի օբյեկտները դարձան ՀՀ սահմանամերձ բնակավայրերը։ Որոնն, չպետք է, գարմանալ, որ տաշքենդյան համաձայնագրին Հայաստանի միանալը չապահովագրեց ԼՂՀ Հանրապետությունը՝ այդ համաձայնագրին անստու վնասքան կողմի Աղբրեյանի ազդեցիայից։ Դեռ ալվինյ, վերջինս շատ ալվին վաղ տտաքան Լեյորդայում տոկորսկան զինված ուժերի վերաբերյալ պայմանագրով եւ նրա անկախտելի տաղ կազմող ԱՅԶԴ սկզբունքներն ու կառարման կարգի վերաբերյալ տաշքենդյան համաձայնագրում (1992թ. մայիսի 15) նրկու երկրների համար որոշված սպառազինությունների առավելագույն քանակությունը։ Դա անհամեմատ նպատատիր պայմաններ ստեղծեց Աղբրեյանի համար իրականացնել իր գաղտնի երազանքը՝ գալվեյ Շահոյմյանի շրջանը։ Բանը նրանումն է, որ 4-րդ քանակի 23-րդ դիվիզիայի տեղակայման վայրից մինչև Շահոյմյան ու Մարտավերտ շատ ալվին կարճ էր, ուստի, եթե անգամ միաժամանակ բախշվեր հիշյալ սպառազինությունը, միեւնույն է Շահոյմյանում ուժերի հափառարակշույթն ստեղծելու հնարավորությունը սահմանափակ էր լինելով։ Մյուս կողմից, օգտվելով 23-րդ դիվիզիայի կարգավիճակի անորոշությունից, աղբրեյանական կողմը, առաջարկելով մեծ զուսարներ, ռազմագործողությունը ներգրավեց մեծ խվով ժուս պարներն ու զինվորական մատնագետներ, որոնցից շատերը աղբնիսիյան մասնակցեցին իրենց իսկ շահագործմանը հանձնված գրահատելնիկայով։ Այսպիսով, միանգամայն ծանոտու վիճակում հայտնված Աղբրեյանը լավագույնս օգտագործեց միջազգային իրադրության շրջադարձը եւ իր համար բարեկատուի առիթը բաց չթողնելով, գալվեյ Շահոյմյանի շրջանը, ապա եւ Մարտավերտի շրջանի մեծ մասը։

ադրեցյանցիներդ ներշնչվել էին սուղազար կողելու, մանավանդ, որ ապահովված էր թանկերի աշակերտությունը, գնեթի ու գինեմեքերի, ինչպես նաև ծաղկավան տեխնիկայի անասնաբուժների ցմախլաշությունը: Մի համազամանք եւս: Էլ չիքնել ծայրերի սննդամասնությունն ստանալուց հետո մեղադրվեց իր մրցակիցների կողմից կնոժիքների ու խարդախտանների մեջ: Ընտրությունների արդյունքների վիճարկման սպառնալիքի պայմաններում նորընտիր նախագահին պետք էր ինտելեկտուալ հաղթանակներ արձանագրել, իր մրցակիցների բերանը փակելու, իր դիրքերն ամրապնդելու նպատակով: Էլ չիքնել քայլ գիտակցում էր, որ այդ հաղթանակներին սննդամասնություններով սպասում էր նաև պարտություններից ընկնված ադրեցյանցի ժողովուրդը, ուստի ձգտում էր օգտագործել իր վարկանիշը կտրուկ բարձրացնելու բարեփառնեմ առիթը:

Հայաստան, Լարված էր ներքաղաքական դաշտը: Իշխանության ու ընդդիմության միջև տարաբար պայքար էր ընթանում: Նրկրի պաշտպանողականությունն ամրապնդելու փոխարեն, զարգացված ուժերի ուղարկությունը գտնված էր անպետք ընթացքումների ու բանավեճների վրա: Ներքաղաքական անկայունության միտումները միջազգային անբարենպաստ պայմաններում աղմուկներ կարող էին լինել ոչ միայն Արցախի, այլև հենց ՀՀ համար [24]:

ԸՀՀ Հայաստանի ներքաղաքական անկայունությունը, բնականաբար, իր բացասական ազդեցությունն էր ունենում ԸՀՀ քաղաքական դաշտի վրա: Արթուր Մկրտչյանի առեղծվածային ստեղծ, ԸՀՀ ԳԽ նոր նախագահի ընտրությունների ծախսողմբ, առանձին մարդկանց ու խմբերի տարբերակումն ըստ կուսակցական հատկանիշների, անուղղակիորեն հարվածում էին հանրապետության ծագվական ներուժին, պաշտպանողականությունն ու մարտնականությունը: Հունիսի 5-ին ԸՀՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնում առաջադրված, բայց բավարար ծայրեր չհավարձ Ե Մեղրյանը, կարծում եմ՝ Շահումյան վերադարձավ վիրավորված սրտով, ինչը բացասաբար պիտի անդրադառնար նրա նպանծնողականության ու խանդավառության վրա: Այդ անկուսակյան տրամադրությունը հազիվ թե փոխանցված չլինեք նաեւ նրա մերձավոր շրջապատին ու օղակիցներին: Մյուս կողմից, ԳԽ-ում մի ընդհանուր հայտարարի չգալու հանգամանքը աներկբա վնասում է քաղաքական դաշտի լարվածության, փոխադրած անհանդուրժողականության մասին [25], ինչն էլ կարելի է համարել Շահումյանի անկան հիմնական պատճառներից մեկը:

Այսպեսով բավարարվեք հիմնահարցի քաղաքական կողմը շոշափելուց եւ ծանրանաք ծագվական գործոնների վրա: Պետք է խոստովանել, որ հունիսի 12-ի ծագված գործողությունը կազմակերպվել ու անց է կացվել հիմնավոր եւ գրագետ: Մարտակերտի շրջանի Թալիշ, Մարաղա, Շալուր գյուղերի ինտելեկտի իրաքահանապետականություններով էլ կիան-հազենագետի կամուրջ ծագվածքական գծով ձեռնարկված հարձակմանը Շահումյանի շրջանը լրիվությամբ մեկուսացվեց Մարտակերտի շրջանից, իսկ Մարտակերտն էլ՝ Ստեփանակերտից: Անկերտի ծագվածքական ուղղությամբ հարձակումը եւ Ստեփանքար, Արանգամին, Փրպամալ, Նախիջեմանիկ ու Դահրազ գյուղերի գավառում անմիջական սպառնալիք էին ստեղծել մայրաքաղաքի Ստեփանակերտի համար, բնականաբար, գրավելով ԽՊՈՒԻ հրամանատարության հիմնական ուղարկությունը: Ուստի, երբիս պայվում եմ նրանք, ովքեր անդում եմ, թե ծագվական օգնությունը դիտավորյալ չի հասցվել Շահումյանի պաշտպաններին: Շուտափույս ծագվական օգնություն ակնկալելը, կարծում եմ, անիրական էր ոչ միայն տեխնիկական (հեռավորության, կարճ ժամկետում այդ առարկանք կազմակերպելու անհնարինության հաշվառմանք), այլև, ընդհանրապես քաղաքական դաշտի լարման պատճառներով: Այդ նրկատվածությունը պետք է, որ խանգարել արագ ու ճիշտ կողմորոշվելու: Դժվամություն եթե կար էլ, ապա չպետք է, ամեն ինչ պայմանավորել դրանով:

Ինչ վերաբերում է ԸՀՀ ԽՊՈՒԻ շտաբի կողմից անհրաժեշտ օգնությունը չհասցնելու խնդրին, ապա հանուն ճշմարտության պիտի ասել, որ նման հնարավորություն, ընդհանրապես, չկար, քանզի ազաւ սուղ պաշարները բախշվել էին շրջաններին կամ տրամադրվել ծագվածքական տնտեսական գավոր տնթամասերին: Ի դեպ, մի ուշագրավ հարողագրություն գալիս է հաստատելու այդ միտքը: Այսպես, 1992-ի, հունիսի 11-ի ժամը 00.25-ին Շահումյանից Ե. Մեղրյանը դիմեց Ա. Տեր-Խաչումյանին ու Ս. Մարգարյանին. «Ուղղվում է հայտնել ծագվածքողությունն իմամանակ տնթնիկայով աշակցելու հնարավորության մասին»: Ժամը 00.30-ին սրվում է պատասխանը. «Շահումյան: Շահինին: Ասրողը տնթնիկյան օժանդակելու նպատակով ուղարկված է ներգրավված է, շրաններում, պաշտպանական տնթամասերում: Տնթնիկայով օգնելու հնարավորություն չկա: Արկաղի» [26]:

Երբ խոսք է գնում ինչ-որ խոստացված, բայց չտրակված տանկերի մասին [27], ապա պարզ վնասության կողքին հարկ է դնել նաեւ այդ տնթնիկյան շահագործելու ընթուսակ մասնագետների անվախության գործոնը: Այն փաստը, որ հունիսի 15-ից սկսած գրկկոմիսարիատներն էին հրավիրվում ծագվական տնթնիկյայի, հատկապես տանկերի մասնագետները [28], վկայում է, տնթնիկյային տրակետողների սուր պահանջարկի մասին:

Հարկ է նշել, որ տարանջատ ցոլատունքով ու խոյլ զինվածությամբ դժվար էր կանոնադրված բանակային մեծածավալ օպերացիան, համագործակցության մարտի բոլոր կանոններով առաջնությունը ժամանակակից զենքերով ու զինտեխնիկայով հազմելով գործին: Հինգայի տղերքը սին: Ես նմանօրինակ իմ գնդանգված կրակ եմ գրագետ կազմակերպված հարձակում: չլին տնել, ուս շփոթվեցին եմ ի վիճակի չլին դիմադրել: Կանոնավոր բանակի, միառնական հրամանատարությունը, բազմալայնությունը, նամանականդ՝ Մարտակերտում [29], ունեցան իրենց աղետալի, ողբերգական հետևանքները...

Ե. Մեղրյանին մեղադրել դավաճանության մեջ անհիմնություն է: Ինչ խոսք, որպես շրջա ԽՊՈՒ հրամանատար, նա էր պատասխանատու պաշտպանության, բնակչության անվտանգության ուղղությամբ միջոցներ ձեռնարկելու, իրադրության սրման վերաբերյալ վերադասին գեներալ համար: Մի քանի հեղինակների այն պնդումը, թե ագրեսիայի նախադրյալ հետախույզությունը ուս արտասովոր շարժում ու փոփոխություն հակառակորդի դասակարգության առաջնագծում չի նկատվում [30], անվավեր տարօրինակ է:

Դա այն դեպքում, որ արդեն իսկ իունիսի 8-ին ԽՊՈՒ ղեկավարությունը հաղորդում էր Մի Բաշիրում, Փալիքավանում եւ այլուր թշնամական ուժերի կուտակման մասին: Հակառակորդը թերագումն այն էր, որ հետախույզությունը բավարարվեց սակ Գեոտաշենի նվաճարանում առաջ հակառակորդի կենդանի ուժի ու միջոցների մասին տեղեկություններ ստանալով: Ի դեպ, խոսելով շրջա ԽՊՈՒ հրամանատարության եւ Ե. Մեղրյանի թերագումների մասին, հարկ է անպայման ընդգծել, որ շրջանի պաշտպանությունը սկսվում ու վերջանում էր ասիմանագծով: Եթե իրողը եւ երրորդը գիծ, որով աղափայլեց, վար: Այսինչ, պաշտպանական բնագիծ պետք է ունենալ յուրաքանչյուր բնակավայր վերածվելով ամրացված շրջանի կամ ամրակենտրոն, այսինքն՝ հանդիսանալով դիմադրության օջախ: Մակնայի այլ հարց է, որ ինչ-ինչ պատճառներով, նման քայլեր պաշտպանության ավարտվելու ուղղությամբ, չիրագործվեցին: Պատահական չէ, որ Գեոտաշենի ապստամբական խնդիրն էր օրակարգում [31]: Մա վկայում է, որ Շահումյանի ԽՊՈՒ հրամանատարությունը թերագնահատում էր հակառակորդ հնարավորությունները, մեկ, եւ երկրորդ՝ դեռ պաշտպանության մասին հոգ չուսած, այն թե չկազմակերպած, հարձակման մասին էր հոգ տարվում, ինչը մարտավարության ու ոչ իրապեսական հաշվարկների առումով, սխալ էր... Շահումյանում դիմադրության կազմակերպման դժվարություններ, կարծիք է, համարել գնդակածաքսը դուրս եկող (տեղափոխվող) բնակչության գործունե ու նրան անվտանգության, հնարավորինս թիչ կորուստներով դուրս բերելու մտադրությունը, ինչը, բնականաբար, կազմակերպում էր արդյ շրջանի պաշտպանությունը: Հակառակորդը նպատակային, հետևողականորեն եւ անխնայ հրքմախմբում կամ ռմբակում էր ոչ միայն խաղաղ բնակավայրերը, այլ նաեւ փախստականների կուտակման, ժամանակավոր կանգառի վայրերը, քարավանները... Դա ավելի եւ ուժեղացնում խուճապը, կամապրկում եւ ուժասլաք տնում փոսացի ենթարկված բնությանը պաշտպանին: Թշնամու հայտնությունը գործունեներից կարծիք է, համարել ուժեղ քաղաքականություն եւ լրատվական ճակատում նախաձեռնությունը վերցնելը: Ագրեսիա իրագործող կողմը բազմակողմանիորեն լրատվական քողարկում էր կատարել, հայ գրոհայինների սպառնալի կերպարն էր տնեղել եւ այն տապալիրությունը, թե իրը աղբյուրացի զինյալները միայն առիթված են հարձակվել գրոհայինների կանխելու համար: Ագրեսիաները Մոսկվայում հայտարարեցին, թե իրենց առաջնախաղնայ արշավանքը պատասխան է հայերի այն պատրաստությունների, որոնց նպատակն էր գրավել Ֆիզուլի, Ադրաւ, Թարաւս ու Լազյան քաղաքները [32]:

Ասեմ ի հատկապես այն ամսվաների, թե Լաչինի միջանցքը հակառակորդը փորձում էր օգտագործել ուժեղ ճնշումով դարաբաղցիներին Հայաստան դուրս մղելու նպատակով, Ադրբեյջանի լրատվամիջոցները Մոսկվայից յուրեր էին տարածում, թե վաղուց փախված կլինեին այն, բայց սպառնալի են միջանցքով հայերի հեռանալուն: Այսպես, Ադրբեյջանի ուժային նախարարներից մեկը Համիդովը իունիսի 18-ի իր հայտարարությունում պնդում է, թե հիմա էլ կարող են վերանվաճել Լաչինը, սակայն դա հեռագծում են, որ քան ճանապարհով հայկական ռազմական ուժերը հեռանան «Լարաբադի լեռնային մասից» [33]:

Միով բանիվ, դժվար է ներկայացնել սպառնալի խոսք ասել Շահումյանի անկման պատճառների մասին: Դեռեւս բազմաթիվ հարցանքներ կան, որոնց պատասխանը կտրվի, թերեւս ժամանակի ընթացքում, լրացուցիչ ու անհրաժեշտ փաստաթղթերի եւ փաստաթղթերի հայայնությունից հետո: Մենք փորձեցինք որոշակի պարզություն մտցնել Շահումյանի անկման հիմնական պարզից մեկ, թեմ այն հեռու է ողջ իսկությունը պարզաբանելուց: Թերեւս կգա ժամանակը, երբ պատմությունը կափ ճշմարտությունը ռուսական դիվիզիայի կազմագրումից հետո մնալու եւ Շահումյանի գաղվանը նպատակելու, Շահումյանի անկումը քաղաքական հակառակորդների ընդ պաշարներու միջոց ծառայեցնելու, շահումյանից ու մարտակերտից փախստականների ոչ միայն Դարաբադից, այլ նաեւ Հայաստանից հեռանալու դրդապատճառների ու հանգամանքների մասին...

Ճանապարհորդունք

1. "Pro Armenia", журнал. Москва, 1992 г. N 7.
2. Сутягин В., Алдарадан калан вар. Баку, 1993, с. 22.
3. Сутягин В., Карабахский конфликт. 1992-1994. Москва, 1998, с. 8.
4. Սուլթանով Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 22:
5. ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության արխիվ (ՊՆԱ), Օգներտիվ հերթապահի աշխատանքային տներ (այսուհետև՝ ՕՆԱ), N 217, էջ 3:
6. Սուլթանով Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 23-24:
7. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 142, էջ 90:
8. Սուլթանով Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 23:
9. «Արցախ» հանդես, Ստեփանակերտ, 1993, N 1-2, էջ 41:
10. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 25:
11. Սուլթանով Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 23:
12. 15.07.1992 թ. օպերատիվ հաղորդագրության մեջ նշվում է 4 տանկ, 10 ՀՄՄ եւ 2 ՋՊԻ, 200 սպանված (տե՛ս՝ ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 41-42), Մ. Չալաբըր հյուսիս է 6 միավոր (Բալայան Ջ., Դժոխք և դրախտ։ Արման, 1995, էջ 192), Ե. Սեդրյանն ասում էր՝ 12(տե՛ս՝ «Արևիկ», թիվ 207, 1992 թ.):
13. 1989 թ. տվյալներով Ճախումսի չրջանն ուներ 17 հազար հայ բնակչություն (տե՛ս՝ Агнессия в джорджия. Степанакерт, 1998, с. 14):
14. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 41:
15. Բալայան Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 192-195:
16. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 41-42:
17. Բալայան Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 192-193:
18. Նույն կարծիքին էք նաև վալերի Մարտիայանը «Ճախումսի չրջանը հանձնեցին գործակալներն առանց մարտի» (տե՛ս՝ Марухян В., У войны долгие след. Ереван, 1996, с. 51):
19. Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գյուղապարի տարեգրություն։ Արման, 1997, էջ 448-449:
20. Ахоян Г. А., Осипов В. К., Голыстан: страницы истории. Ростов — на — Дону, 1998, с. 136.
21. Ուլուբաբյան Բ., նշվ. գիրքը, էջ 484:
22. Ахоян Г. А., Осипов В. К., ук. кн., с. 106, 107, 136, 144, Բալայան Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 192, Նանագուլյան Ս., Շահին։ Արման, 1993, էջ 100, 102-103, Сутягин В., ук. кн., с. 20.
23. Арутюнян В. Б., Союзная в Паторном Карабах: Хролика. Ч. 4: январь 1991г.- январь 1993 г. Ереван, Изд.-во "Гитуйон" ПАИ РА, 1994, с. 146.
24. Առանց գաղտնագրված ու անհրաժեշտ փաստաթղթերի եւ լրացուցիչ տվյալների անգամ տասնինից տարիների բարձրությունից դժվար է ներկայացնել ՀՀ ներքաղաքական կացության ամբողջական պատկերը:
25. «Արցախ», ԼՂՀ զին պաշտոնարար, N 3, 1992:
26. ԼՂՀ ՊՆԱ, ՕՆԱ, N 217, էջ 14:
27. Այս խնդրին օբյեկտիվ ու իրատեսական է մոտենում Լիմ Դահրամանյանը. «խոստացված տանկերը դեռ ճանապարհին էին,- գրում է նա: -Սինյե դրանք հաւանքին Ճախումսն, 2-3 օր պիտի արհանգրվեր, իսկ հակառակորդի միաժամանակ ստացված տանկերը գտնվում էին Գանձակի մոտ. Ճախումսից մեկ ժամվա հեռավորության վրա» (տե՛ս՝ Ղահրամանյան Լ., Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար։ Գիրք Բ։ Արման, 1993, էջ 83):
28. Ուլուբաբյան Բ., նշվ. գիրքը, էջ 456:
29. Նիյոյ՝ ներ առանձնացնում։ Որովհետև, եթե Ճախումսի անկումը մեծապատասխան պայմանավորվում է ռուսական սպառազինության ու զինվորական մասնագետների առկայությամբ, ապա Մարտակերտում այլևս վարձկանների կիրառումն անբաժանելի էր ընկած ինքնին Մարտակերտի պաշտպանության մտահոգման հիմքում։ Բայց, ըստ երևույթին, դրանք հաշվի չառնվեցին, չեղան ու պատասխան պայմանների բացակայության պատճառով:
30. Նանագուլյան Ս., նշվ. գիրքը, էջ 103, Ղահրամանյան Լ., նշվ. գիրքը, էջ 83, Բալայան Ջ., նշվ. գիրքը, էջ 192:
31. Նանագուլյան Ս., նշվ. գիրքը, էջ 103, Գնորգյան Հ., Պետրոս, Արման, 1994, էջ 38-39, Ղահրամանյան Լ., նշվ. գիրքը, էջ 82:
32. Ուլուբաբյան Բ., նշվ. գիրքը, էջ 456:
33. Նույն տեղում, էջ 461, 476: